

Eldologiasodás a Globális Társadalmi Gyárban Lukács jelentősége a kapitalizmus globális szemléletében

Csányi Gergely 

szociológus, egyetemi tanársegéd (ELTE TdTK),
csanyiger@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.1.5>

E tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy Lukács György eldologiasodásfogalma mit képes hozzáadni a kapitalizmus globális értelmezéséhez. A latin-amerikai dependencia- és informalitáskutatások, a részben azokból kinőtt világrendszer-elemzési hagyomány, továbbá az autonomista marxizmusból kinőtt elemzési keretek egyaránt arra hívják fel a figyelmet, hogy a globális kapitalizmusban nem a folyamatos racionalizáció a tőkés felhalmozás előfeltétele és nem szándékolt következménye, hanem a tőkés felhalmozás a különböző racionális és irracionális, formális és informális, bérmunkán alapuló és fizetetlen munkán alapuló termelési tevékenységek különböző léptékű összekapcsolódásán nyugszik. Ezért az informális, illetve nem bérmunka jellegű munkaformák is végső soron értéktöbbletet termelnek a tőkének. A tanulmányban először bemutatom Marx fogalmaint az elidegenedésről és *nem-termelő* munkáról, majd e másodikat kritikának vetem alá, végül áttekintem az elidegenedés és az eldologiasodás jelenségét a Globális Társadalmi Gyárban.

Kulcsszavak: Lukács György, eldologiasodás, elidegenedés, világrendszer-elemzés, autonomizmus

Reification in the Global Social Factory. The Importance of Lukács in the Global View of Capitalism

This paper seeks to answer the question of what György Lukács's concept of reification can add to the global understanding of Capitalism. Latin American studies of dependency and informality, the world-system analytical tradition that has partly grown out of these, and the analytical frameworks that have emerged from autonomist Marxism all point out that in global Capitalism, continuous rationalization is not a precondition and unintended consequence of capitalist accumulation. Rather, capitalist accumulation is based on the interconnection of different scales of production activities, rational and irrational, formal and informal, paid work and unpaid labour, so that informal or unpaid forms of labour also produce surplus value for capital in the long run. I first introduce Marx's concept of alienation and non-productive labour, then critique the latter and finally review the phenomenon of alienation and reification in the Global Social Factory.

Keywords: Georg Lukács, reification, alienation, world-systems analysis, autonomism

1. Az elidegenedés koncepciója Marxnál

Marx elidegenedésfogalma a („nyugati”) marxizmus egyik leginkább vitatott koncepciója. Az elidegenedésmélet két leginkább explicit kifejtése Marx két olyan kéziratában történt meg, melyeket az 1930-as évekig nem adtak ki. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*¹ és a *Grundrisse*² kiadásuk után is ambivalens karriert futottak be a („nyugati”) marxizmuson belül az 1930-as évek utáni évtizedekben, leginkább talán pont az elidegenedés fogalma miatt. Az egyik leggyakoribb érv, hogy Marxnak ezek az írásai olvashatók úgy, hogy egy „erős” filozófiai antropológiai állítást hordoznak magukban, tehát hogy az elidegenedés az emberi lényegre vonatkozik, amelytől a munkás elidegenedik. Ez a feltételezett „állandó emberi természetre” való utalás pedig összeegyeztethetetlen a történeti determinizmussal, illetve a „gyenge” marxi filozófiai antropológiával.³ Valószínűleg nem segítette az elidegenedéskoncepció reputációját az sem, hogy polgári szerzők és marxizáló humanisták az elidegenedés fogalmát teljesen kiüresítették, és az objektiváció, az atomizáció vagy a „rossz közérzet” bármilyen megjelenési formájának szinonimájaként kezdték el használni.⁴

Itt az elidegenedés marxi fogalmának először egy olyan esztörténeti interpretációját mutatom be, melynek központi fogalma az áru. Értelmezésem szerint az elidegenedés koncepciója nem egy „erős” filozófiai antropológiára utal, se annyiban nem, hogy az emberrel gazdasági körülményektől függetlenül minden esetben szembe kerülne munkarejének testétől idegen, külső tárggyá válása,⁵ se annyiban nem, hogy egy meghatározott és rögzített emberi „természetére” utalna.⁶ Értelmezésem szerint Marxnál a munkásosztály alapvetően munkájának termékétől elidegenített osztály. Tehát az elidegenedés nem egyszerűen a munkaerő tárgyasulása, hanem a munkaerőnek egy olyan tárggyá válása, mely fölött az adott termelési viszonyoknak köszönhetően nincs hatalma, sőt szemben áll vele. A munkaerő nem egyszerűen tárgyasul („rögzül”, „anyagiasul”), hanem áruformát ölt. A *Gazdasági-filozófiai kéziratokból* az elidegenedés-koncepció bemutatására főleg ezt a bekezdést szokták idézni, bár sokszor az „önelidegenülés” kifejezést kontextusából kiragadva:

A gyakorlati emberi tevékenység, a munka elidegenülésének aktusát két tekintetben vettük szemügyre. 1. A munkásnak a *munka termékéhez* mint idegen és fölötté hatalommal bíró tárgyhoz való viszonya. Ez a viszony egyúttal az érzéki külvilághoz, a természeti tárgyakhoz mint idegen, vele ellenségesen szemben álló világhoz való viszony. 2. A munkának a *termelés aktusához* való viszonya a *munkán* belül. Ez a viszony a munkásnak saját

1 Marx 1977.

2 Marx 1972.

3 Øversveen 2022, 108–11. Marx filozófiai antropológiájáról lásd részletesen Márkus 1977.

4 Musto 2014, Fromm 2010.

5 Marcuse 1973, 1966.

6 Fromm 2010.

tevékenységéhez mint valami idegenhez, nem hozzá tartozóhoz való viszonya, a tevékenység mint szenvedés, az erő mint hatalmatlanság, a nemzés mint megférfitlanulás, a munkás saját fizikai és szellemi energiája, személyes élete – mert mi más az élet, mint tevékenység – mint saját maga ellen fordított, tőle független tevékenység, amely nem övé. Az önelidegenülés, mint fent a *dolog* elidegenülése.⁷

E szöveghely melletti bekezdések közül néhány úgy is értelmezhető lenne, hogy általános filozófiai antropológiai tétel, hogy amikor a munkaerő a munkán keresztül tárgyiasul, tárgy formát ölt, az a tevékeny ember számára külsőnek – a testének generatív potenciáljából származónak, de testéhez képest külsődlegesnek, idegennek – tűnik fel. Ezekkel az értelmezésekkel szemben valójában már a *Kéziratokból* is kiderül, hogy Marx itt arról ír, hogy a tőkés termelési viszonyban a munkás által létrehozott tárgy áruként manifesztrálódik, tehát munkájának terméke a tőkés elsajátítás során válik idegenné tőle.

Mint ahogy saját termelését a maga megvalótlanulásává, a maga büntetésévé, mint ahogy saját termékét veszteséggé, egy olyan termékké teszi, amely nem övé, ugyanúgy létrehozza annak, aki nem termel, a termelés és a termék feletti uralmát. Mint ahogy magától elidegeníti a saját tevékenységét, ugyanúgy az idegen sajátjává teszi annak nem saját tevékenységét. [...] Tehát az elidegenült, külsővé-idegenné vált munka által a munkás létrehozza a munkától idegen és azon kívül álló embernek e munkához való viszonyát. A munkásnak a munkához való viszonya létrehozza a tőkésnek [...] a munkához való viszonyát. A magántulajdon tehát a terméke, az eredménye, a szükségszerű következménye a külsővé-idegenné vált munkának, a munkás külsőleges viszonyának a természethez és önmagához.⁸

A termékek tehát kétféleképpen idegenülnek el termelőiktől: magántulajdonként sajátítják el őket, és ezáltal olyan társadalmi erőkké válnak, melyek a termelők számára ellenőrizhetetlenek, és ellenük működnek. A munkásosztály tehát elsősorban elidegenített osztály, és az áru elsősorban elidegenített termék. Az elidegenedés tehát a folyamat, „melynek során a termelés eredményeit elsajátítják és tőkévé alakítják”.⁹

A *Grundriss*ből, Marx tizenhárom évvel később írt kéziratának a tőkérről írt fejezetéből még explicitebben kiderül a különbség a munkaerő általános tárgyiasulása és áruvá válása között: „A hangsúly nem ennek az iszonyú tárgyi hatalomnak [...] a tárgyiasult voltán van, hanem az elidegenült, külsővé-idegenné vált, elidegenített voltán, azon, hogy nem a munkához, hanem a megszemélyesített termelési feltételekhez, azaz a tőkéhez tartozik.”¹⁰ A *Grundriss*ében ugyanakkor nagy hangsúlyt kap a munkamegosztás elide-

7 Marx 1977, 86–87. (Kiemelés az eredetiben.)

8 Marx 1977, 91.

9 Øversveen 2022, 107.

10 Marx 1972, 287.

genített jellege. A munkafolyamatban a munkások nem szubjektumként kapcsolódnak egymáshoz, hanem termelési pozícióikon keresztül, a munka idegen, személytelen megosztása jön létre, olyan társadalmiság, amely nem társas, hanem *dologi*. Ahogy a munkás a munkához mint idegen tevékenységhez viszonyul, úgy a munkamegosztáshoz is mint idegen munkamegosztáshoz viszonyul.¹¹ Továbbá a közvetlen munkafolyamaton kívül a társadalmi munkamegosztásban is a különböző munkások csak az áruk és a pénz cseréjén keresztül kapcsolódnak egymáshoz, a társadalmi viszonyok is dologivá válnak. Például:

A tevékenység társadalmi jellege, akárcsak a termék társadalmi formája, akárcsak az egyének a termelésben való részesedése itt mint az egyénnel szemben idegen, dologi valami jelenik meg; nem mint egymáshoz való viszonyulásuk, hanem mint alárendelődésük olyan viszonyoknak, amelyek tőlük függetlenül fennállnak és a közömbös egyének egymással való ütközéséből keletkeznek. A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, független dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetőséggé.¹²

Vagy:

az emberek a dolgot (a pénzt) megajándékozzák azzal a bizalommal, amellyel egymást mint személyeket nem ajándékozzák meg. [...] Nyilvánvalóan csak mint a személyek egymás közötti eldologiasodott viszonyát; mint eldologiasodott csereértéket, a csereérték pedig nem egyéb, mint a személyek termelő tevékenységének egymás közötti viszonya.¹³

Tehát az „elidegenedés” kifejezés egy olyan társadalmi viszonyt jellemez, amelyben a termelés öncélú, míg a bér munkásként foglalkoztatott szubjektumok csak ennek végrehajtoiként léteznek,¹⁴ és a munkamegosztásban is csak e végrehajtó funkción keresztül érintkeznek egymással.

2. A nem-termelő munka koncepciója Marxnál

Marx *A tőke* 4. részében¹⁵ Adam Smithre támaszkodva és helyenként Adam Smitht kritizálva megkülönböztet *termelő* és *nem-termelő* munkákat. A *termelő* és a *nem-termelő* munka alapvető különbsége, hogy értéktöbbletet termelnek-e a tőkés számára.

11 Carver 2008.

12 Marx 1972, 69.

13 Marx 1972, 77.

14 Zoubir 2018.

15 Marx 1976.

Csak az a bér munka termelő, amely tőkét termel. [...] Ha egy munkanap csak arra volna elegendő, hogy a munkást életben tartsa, azaz munkaképességét újratermelje, akkor, abszolút értelemben szólva, a munka termelő volna, mert újratermelő volna, azaz az általa elfogyasztott értékeket (amelyek egyenlők saját munkaképességének értékével) mindig pótolná. Ámde nem volna termelő tőkés értelemben, mert nem termelne értéktöbbletet.¹⁶

Tehát ahogy azt Marx hangsúlyozza is, a termelő és a nem-termelő munka különbsége nem az, hogy olyan termékeket hoz-e létre, melyek valamely emberi szükségletet elégítenek ki, tehát használati értékekkel bíró tárgyakat, javakat, még csak nem is az a különbség, hogy árut termel, tehát csereértékkel bíró tárgyakat, hanem az, hogy tőkés viszonyban hoz létre csereértékkel bíró tárgyakat, tehát árukat. Az, aki saját szükségletei kielégítésére hoz létre tárgyakat, vagy aki ugyan piaci eladásra, de az árukért kapott pénzből csak reprodukálja azt a munkaerőt, mellyel az árukat létrehozta, a szó marxi értelmében *nem-termelő* munkás.

Önmagában véve ennek a termelő és nem-termelő munka közötti megkülönböztetésnek, mint mondtuk, semmi köze nincs sem a munka különös specialitásához, sem a különös használati értékhez, amelyben ez a specialitás megtestesül. Az egyik esetben a munka tőkével cserélődik ki, a másikban jövedelemmel. Az egyik esetben a munka tőkévé változik és profitot hoz létre a tőkésnek; a másik esetben a munka kiadás, azoknak a cikkeknél egyike, amelyekben a jövedelmet elfogyasztják. Például egy zongorakészítő munkása termelő munkás. Munkája nemcsak a munkabért pótolja, amelyet elfogyaszt, hanem a termék, a zongora, az áru, amelyet a zongorakészítő elad, a munkabér értékén felül értéktöbbletet foglal magában. Tegyük fel ellenben, hogy megveszek minden anyagot, ami egy zongorához szükséges (vagy felőlem lehetnek ezek magának a munkásnak a birtokában is), és ahelyett, hogy boltban venném a zongorát, otthonomban készíttetem el. Ekkor a zongorakészítő nem-termelő munkás, mert munkája közvetlenül a jövedelemre cserélődik ki.¹⁷

Mindemellett Marx hangsúlyozza, hogy általában (tipikusan) a nem-termelő munkások nem hoznak létre árut. A 18. századi angol társadalom kontextusában a legtipikusabb *nem-termelő* munkások, akiket Marx meghatároz, a pap, a tanár és az orvos. Ugyanakkor hozzátehetjük a marxi logika mentén tovább haladva, hogy például a Marx korára nem jellemző, ám manapság igencsak elterjedt magánkórházakban dolgozó orvos például marxi értelemben termelő munkás, hiszen értéktöbbletet állít elő a tőkés számára. Ez Marxnál saját korának kontextusában így jelenik meg:

16 Marx 1976, 117.

17 Marx 1976, 125.

Például egy nyilvános szálloda szakácsai és pincérei termelő munkások, amennyiben munkájuk a szállodatulajdonos számára tökévé változik. Ugyanezek a személyek mint házcselédek nemtermelő munkások, amennyiben szolgálatuk révén nem tóktét csinálnak, hanem jövedelmet adnak ki.¹⁸

Ugyanakkor Marx számára világos, hogy egy adott áru értékét nemcsak annak a munkája adja, aki a szó legközvetlenebb értelmében létrehozza az adott árut. Ahhoz, hogy egy nagy gyárban az áru létrejöjjön, szükség van adminisztratív dolgozókra, a mérnökökre, a szerelőkre, takarítókra, portásokra, az ő munkájuk ugyanúgy „rögzítve, anyagiasítva” van az áruban.

E termelő munkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökig (a tőkéstől megkülönböztetve). Így a legutóbbi angol hivatalos gyári jelentés is „kifejezetten” a foglalkoztatott bérmunkások kategóriájában sorol fel valamennyi a gyárban és a hozzá tartozó irodákban alkalmazott személyt, kivéve magát a gyárost.¹⁹

Ennél fogva Marx munkaérték-elmélete heurisztikus elmélet arról, hogy hogyan jön létre érték a kapitalizmusban, de az, hogy egyes konkrét árukban egy adott gyár munkásainak munkája milyen arányban „rögzül, anyagiasul” ténylegesen, empirikusan visszafejthetetlen és nem kvantifikálható.

3. Túl a nem-termelő munkán

Marx *termelő* és *nem-termelő* munkások megkülönböztetése a forradalom szubjektumát is világosan kijelölte: ez Marxnál világosan a *termelő munkás*. Ugyanakkor a 20. század két tapasztalata, hogy a *nem-termelő* munkások nem tűntek el a kapitalizmus fejlődésével, illetve hogy

a mexikói és a kínai forradalomtól kezdve az elmúlt évszázad leginkább rendszerellenes (és antikapitalista) küzdelmeit nem kizárólag vagy nem elsősorban a bérmunkások, Marx tervezett forradalmi szubjektumai vívták, hanem a vidéki, bennszülött, gyarmatellenes, *apartheid*ellenes és feminista mozgalmak,²⁰

arra készítették a marxista gondolkodókat, hogy újragondolják a *nem-termelő* munka kategóriáját. Az 1960-as években számos teoretikus a glóbuszon végig söprő mozgalmi

¹⁸ Marx 1976, 123.

¹⁹ Marx 1976, 121.

²⁰ Federici 2012, 92.

hullám hatására – többek között Gramscira támaszkodva – kritizálni kezdte azt az elképzelést, hogy a gyár az antikapitalista mozgalom kiindulópontja. Például az antikolonialista mozgalomhoz tartozó Franz Fanon²¹ a nyomornegyedekben élő városi lumpenproletariátust látta az antikapitalista mozgalmak legígéretesebb forradalmi szubjektumának. Ez számos olyan mozgalmárt és elméletalkotót befolyásolt, akik a munkások forradalmi potenciálját a rassz vagy a gender és nem az általuk végzett munka típusa felől kezdték tárgyalni. Az 1960-as évek olasz munkásmozgalma az *Operaismo* és ennek elméleti kerete, az autonomista marxizmus, ezeknek az elméleti irányzatoknak és mozgalmi hullámoknak a hatása alatt állt.²² Az *Operaismo* egyik politikai célja volt, hogy az antikapitalista mozgalmat kiterjessze „a gyáron túlra”, ehhez pedig az autonomista marxizmus a „termelő munkások” és így a forradalmi szubjektum fogalmát is kitágította a marxi kereteken túlra.

Ahogy azt feljebb kifejtettem, Marx felhívja arra a figyelmet, hogy egy adott áruban nemcsak azoknak a (gyári) munkásnak a munkája állandósul („rögzül”, „anyagiasul”), akik közvetlenül létrehozzák az árut, hanem azoké is, akik fenntartják a gyárat vagy tőkés viszonyban máshogy járulnak hozzá az áru létrejöttéhez. Továbbá, hogy egy adott áruban konkrétan milyen termelő munkásoknak milyen arányban állandósult a munkája, az kvantitatíve visszafejthetetlen. Az 1960-as évektől számos olyan iskola és irányzat jött létre, amely amellet érvelt, hogy egy adott áruban nemcsak azoknak a munkásoknak a munkája rögzül, akik a közvetlen tőke-munka viszonyban részt vesznek az áru előállításában, hanem azoké is, akik e viszonyon kívül hozzájárulnak a termeléshez.²³ Tehát nemcsak arról van szó, hogy a gyárban készült áruban azoknak a munkásoknak a munkája rögzül, akik közvetlenül, de a közvetlen tőke-munka viszonyon belül hozzájárultak az áru elkészítéséhez, például a gyár portásának, takarítóinak, karbantartóinak hozzájárulásáról, hanem arról is, hogy azok, akiket Marx nem-termelő munkásként határoz meg, közvetlenül ugyanakkor hozzájárulnak az áruhoz. Az érvelés szerint Marxnak igaza van abban, hogy az (állami intézményekben dolgozó) orvos és a tanár a fizetéséből csak saját (és esetleg gyerekei) munkaerejét reprodukálja, értéktöbbletet – ezáltal tőkét – közvetlenül nem termel, ugyanakkor többek között az autonomista marxisták amellet érveltek, hogy mivel a tanár és az orvos munkája termeli és újratermeli a gyári munkás munkaerejét, így a gyári munkás által termelt áruban közvetlenül „rögzül” az ő munkájuk is. Ahhoz, hogy az áru elkészüljön, valakinek meg kell tanítani a munkást azokra a dolgokra, amelyek a munkájához és az életben maradásához szükségesek, ha megbetegszik, valakinek meg kell gyógyítani őt; így a munkásban már eleve „rögzült” a tanár és az orvos munkája, áttételesen pedig így rögzül a munkás által létrehozott áruban is. Ráadásul az orvost is tanítani kell valakinek, és a tanárt is meg kell gyógyítani valakinek, tehát az orvos

21 Fanon 1963.

22 Sacks 2019, 156.

23 Például: Negri 1991; Hardt – Negri 2000; Fortunati 1981; Harvie 2005; Portes 1981, 1983; Wallerstein 1983; Dunaway 2018; Van der Linden 2001.

munkája a tanáron keresztül is rögzül a munkásban, majd rögzül az áruban, és a tanár munkája az orvoson keresztül is rögzül a munkásban, majd az áruban. Így nemcsak abban az értelemben visszafejthetetlen az, hogy mely munkásoknak mekkora arányban rögzül a munkájuk az áruban, hogy a gyár különböző dolgozói különbözőképpen járulnak hozzá közvetlenül az áru elkészüléséhez, hanem abban az értelemben is, hogy számtalan munkás járul hozzá közvetetten az áruhoz. Az autonomista marxizmus alapvető gondolata volt, hogy az érték nem egy mennyiség, hanem az áruban rögzült társadalmi viszonyok összessége. Ahogy David Harvie fogalmaz: „minden munka értéket termel a tőkének”.²⁴ Ennél fogva az autonomista marxisták a *Társadalmi Gyár* kifejezést használták, utalva arra, hogy a termelő és nem-termelő munkák megkülönböztetése félreértés,²⁵ és a kapitalista társadalmat inkább úgy kell elképzelni, mint egy komplex cselekvési rendszert, amelyben minden társadalmi viszony alárendelődik a tőkefelhalmozásnak közvetetten vagy közvetlenül. Az autonomista feministák amellett érveltek, hogy a háziasszony a kapitalizmus alapvető termelési pozíciója, és a házimunka is értéket termel a tőkének;²⁶ a világrendszer-elemzés kutatói amellett, hogy a kapitalizmus olyan világrendszer, mely a nem kapitalista termelési módokat is integrálja, és a tőkefelhalmozás szolgálatába állítja;²⁷ a latin-amerikai informalitáskutatások pedig az informális munkások hozzájárulását hangsúlyozták a felhalmozás folyamatában.²⁸ Ahogy az autonomista tradícióhoz tartozó Cleaver írja: „A kapitalista fejlődés legmagasabb szintjén a társadalmi kapcsolatok a termelési viszonyok mozzanataivá válnak, és az egész társadalom a termelés artikulációjává válik.”²⁹

4. Az elidegenedélmélet újragondolása

Fentebb amellett érveltem az *Értéktöbblet-elméletek* alapján, hogy a magán- (tőkés) intézményben dolgozó tanár, orvos vagy pszichológus termelő munkás, mert munkájával nem közvetlenül saját munkaerejét termeli újra, hanem munkáját tőkére cseréli, tehát értéktöbbletet termel egy tőkésnek, attól függetlenül, hogy hagyományos értelemben vett árut nem állít elő. Ez azt is jelenti, hogy strukturális pozícióját tekintve munkásosztálybeli. Itt már a marxi korpusz kisebb önellentmondásba látszik csúszni. Ha a munkásosztály alapvetően elidegenített osztály, mert az általa megtermelt termékek áruformát öltenek, akkor azok a munkások, akik nem termelnek árut, de értéktöbbletet igen, munkások, de mégsem elidegenedettek? Akkor a munkásosztály mégsem alapvetően elidegenített osztály?

²⁴ Harvie 2005, 132.

²⁵ Negri 1991, Hardt – Negri 2000, Fortunati 1981, Harvie 2005.

²⁶ Federici 2004, Sacks 2019.

²⁷ Wallerstein 1983, Dunaway 2018.

²⁸ Portes 1981, 1983.

²⁹ Cleaver 1992, 7.

Ez az ellentmondás feloldható lenne, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a munkások egy speciális árut állítanak elő vagy legalábbis termelnek újra, még hozzá munkaerőt. De már ez is az elidegenedéskonceptió alapvető újragondolását követelné meg.

Ugyanakkor az autonomista marxizmus és a világrendszer-elemzési hagyomány belátásai alapján amellet érveltem, hogy az termelő és nem-termelő munkák és munkások megkülönböztetése a *Társadalmi Gyárban*, illetve a különböző termelési módok és munkaformák hierarchikus kombinációjának a tőkefelhalmozás mentén való megszerzésére épülő kapitalista világrendszerben nem célszerű. Amennyiben elfogadjuk, hogy végeredményben „minden munka értéket termel a tőkének”,³⁰ tehát a munkásosztály a munkások teljes körét magában foglalja attól függetlenül, hogy közvetlenül vannak-e beágyazva a tőkés körforgásba vagy csak közvetetten, akkor az elidegenedésnek egy olyan újragondolt koncepciójára van szükségünk, amely nem a közvetlen áruterelésből vezetődik le, melynek központi fogalma nem az áru. Továbbá ha elfogadjuk az autonomista-feminista érvelést, hogy a háziasszony és a férfi termelő munkás viszonya ugyanannyira alapvető termelési viszonya a kapitalizmusnak, mint a tőkések és bérmunkások, illetve a bérmunkások és más bérmunkások közötti viszony, akkor az sem fenntartható tétel, hogy a kapitalista viszonyok azért elidegenedettek, mert a munkások a közvetlen (egyéni) munkamegosztásban a gyárban betöltött funkcióikon keresztül, a társadalmi munkamegosztásban pedig az áruk és a pénz cseréjén keresztül lépnek kapcsolatba egymással.

A következőkben amellet fogok érvelni, hogy az elidegenedésméletnek az áru fogalmán keresztül való megértése heurisztikus potenciállal bír, ugyanakkor ezen keresztül lehetséges eljutni az elidegenedésmélet egy általánosabb megfogalmazásához, amelyik a nem a közvetlen anyagi és munka-tőke viszonyba bevont munkásokra is alkalmazható lesz, anélkül hogy az „erős” filozófiai antropológia vagy az ahistorikus általánosítások csapdájába esnénk. A fentiekben amellet érveltem, hogy nem a munkaerő tárgyiasulása, külsővé válása az elidegenedés lényege, hanem hogy áruként válik külsővé. Most úgy viszem tovább ezt a gondolatmenetet, hogy nem az is áru létrejötté az elidegenedés lényegi momentuma, hanem az áruterelés mint olyan praxis, amely úgy használja fel munkaerejét, hogy az nem közvetlenül a munkás reprodukcióját vagy örömét szolgálja, hanem egy olyan idegen célt, mely végső soron szemben áll az ő és az övéi érdekeivel. „Az eleven munkaképesség objektív feltételei úgy vannak előfeltételezve, mint vele szemben önálló létezés, mint egy az eleven munkaképességtől megkülönböztetett és vele önállóan szemben álló szubjektum objektivitása.”³¹

A nem közvetlenül a tőke-munka viszonyban dolgozó munkások (akiket Marx nem-termelő munkásoknak hív vagy a háziasszonyok) munkaereje ugyanúgy alá van rendelve a tőkefelhalmozás logikájának. Ez a megállapítás az elidegenedés koncepciójá-

30 Harvie 2005, 132.

31 Marx 1972, 70.

nak olyan újragondolását követeli meg, melynek központi fogalma nem az áru, hanem a munkaerő alávetése egy tőle (saját közvetlen reprodukciójától és örömétől) idegen logikának. Generatív testi potenciálja egy olyan cselekvési rendszer kényszerei között manifesztálódik, mely a végtelen tőkefelhalmozás és a tőkés viszonyok újratermelése logikájának vannak alávetve.

Tehát az elidegenedésnek az árut középpontba helyező meghatározásánál azt mondhatjuk, hogy a piacra való termelés, tehát árutermelés olyan cselekvési rendszert előfeltételez, melyben a társadalmi tevékenységek csak közvetve szolgálják a termelők (munkások) reprodukcióját és örömét; az elidegenedésnek a munkaerőt középpontba helyező meghatározásánál azt mondhatjuk, hogy a piacra való termelés, tehát árutermelés olyan cselekvési rendszert előfeltételez, melyben a társadalmi tevékenységek – attól függetlenül, hogy közvetlenül árutermelők-e – alá vannak vetve a végtelen tőkefelhalmozás logikájának. Ebből a szempontból nem az a lényeg, hogy a munka során létrejött tárgy „a munkához nem hozzátartozó”, „tőle független, nem az övé”, a munka terméke felett nincs hatalma, hanem az, hogy *maga a munka* – attól függetlenül, hogy az anyagi termelés-e, és a közvetlen munka-tőke viszonyba ágyazódik-e –, amelyben munkareje felhasználódik, „nem hozzátartozó”, „tőle független”, „nincs felette hatalma”. Tehát ha a munkásosztály tágabb autonomista meghatározására hagyatkozunk, akkor is azt mondhatjuk, hogy a munkásosztály alapvetően munkaerejétől elidegenített osztály.

Ennek megértéséhez érdemes tanulmányozni Lukács György nézeteit az eldologiasodásról a *Történelem és osztálytudat*ban.³² Lukács maga is abból a belátásból indul ki, hogy az eldologiasodás jelensége nem korlátozódik szigorúan a munka-tőke viszonyokra és a kereskedelemre, hanem a kapitalista társadalmak egészét érinti.³³ Ehhez Lukács szerint figyelembe kell venni a kapitalizmus szubjektumformáló és világtérmezést formáló nem akaratlagos hatásait mint a tőkefelhalmozás előfeltételeit.³⁴ Ezért fordul Lukács Webernek a formális racionalizációra vonatkozó elemzéseire.³⁵ Lukács arra hívja fel a figyelmet, hogy a munkafolyamat racionalizációjával a munkafolyamaton belül megszűnik az emberi munka és ezzel együtt az emberi munkaerő kitüntetett szerepe, a termelés kizárólagos logikája a kiszámítható profitabilitás lesz, és az emberi munkaerő egyenértékű és helyettesíthető lesz a nem emberi termelőerőkkel. Ahogy Márkus írja Lukács eldologiasodásméletről:

A munkafolyamaton belül megszűnik az emberi munka által hozzáadott érték megkülönböztetett státusa: ahogy a termelés kizárólagos logikájává a profitabilitás lesz, a munkás beleolvad a technikai környezetbe, melyet korlátok nélkül a hatékonyság szolgálatába lehet

32 Lukács 1971.

33 Arato 1972, 33; Márkus 1982, 158.

34 Lukács 1971, 333.

35 Weber 1986, lásd erről Arato 1972, 33.

állítani. A tőkefelhalmozás totálissá váló piaci logikáját ilyenformán a munkafolyamat technikai formát öltő kényszerei közvetítik a munkások számára, természeti szükségszerűségként tüntetve fel az elidegenítő termelési viszonyokat. Ahogy a tőke kizárólagos felügyeletet gyakorol a munkafolyamatok felett, a technikai szempontok pedig a munkavégzés felett, úgy válik „dologgá” a munkás. [...] Ebben az értelemben eldologiasodás és elidegenedés kölcsönösen feltételezik egymást: egyrészt azért, hogy a kapitalizmusban az értékőbblet realizálásának szempontjai kizárólagossá váljanak, a szubjektumok elveszítik ágenciájukat, vagyis kiszorulnak a saját tevékenységük eszközei és céljai feletti kontroll gyakorlásából.³⁶

Végeredményben azzal, hogy a munkaerő áruvá, illetve termelési erővé válik, az ember maga is számítható, racionálisan kalkulálható tényezővé, dologivá válik a valóságértelmezések és ezen keresztül a szubjektíváció számára is. Ahogy szó volt róla, Marx számára is világos volt, hogy az elidegenített generatív testi potenciál elidegenített szubjektumot feltételez, Lukács számára az elidegenedett szubjektum az eldologiasodott, amely csak a testi generatív potenciáljának hordozójaként jelenik meg, tehát a racionálisan kiszámítható termelésnek csak egy tényezőjeként a sok közül. Ennél fogva a munkás lényegi erői egy tőle független és vele szembenálló rendszer alkotóelemeiként működnek.

Ahogy a munkaerő racionálisan beárazható munkává válik, a munkás pedig ennek hordozójává, és ahogy a gyárakban részben ebből következően egy mechanikusan beszűkített repetitív viselkedésmintázatra redukálódik,³⁷ úgy a társadalom többi szférája is alárendelődik ennek a logikának. Lukács Weber marxi értelmezésével azt a gondolatot vezette be, amely a „nyugati” marxizmus, főleg a Frankfurter Iskola számára³⁸ később fontossá vált, miszerint a formális racionalitás nem egy semleges módja a társadalmi cselekvéseknek, hanem a *hatalom racionalitása*, melyben az emberek elveszítik szubjektivitásukat és csak egy tényezővé válnak a hasznosság és tervezhetőség rendszerében. „Azt állítja, hogy a kapitalizmus nemcsak a gépek alkalmazásának feltételeit határozza meg, hanem magának a technológiai fejlődésnek az irányát is, ami a munkások széttagoltságát és autonómiájuk elvesztését közvetlen technikai szükségszerűséggé teszi.”³⁹ Ahogy a gyárakban, úgy a társadalom többi szférájában, a hétköznapi cselekvéshelyzetekben is a cselekvők fragmentálódnak, a cselekvéseik kiszámíthatóvá válnak, az emberek pedig repetitív viselkedésmintázataik hordozóiként jelennek meg egymás számára – ahogy Weber polgári-fenomenológiai értelmezői fogalmazzák: tipizálódnak.⁴⁰ „Lukács összeolvasztja a marxi absztrakt munkát a weberi formális racionalitással, ami a modern tudomány és az ipari modernizáció (kapitalizmus) a kalkuláción és kvantifikálhatóságon nyugvó

36 Márkus 1982, 152–53.

37 Lukács 1971, 320.

38 Horkheimer – Adorno 1990, Marcuse 1966.

39 Márkus 1982, 158.

40 Schütz 1984.

ésszerűsége.”⁴¹ Ahogy a gyári munkás a munka aktív alakítójából passzív elszenvedőjévé válik, úgy a tágabb társadalmi cselekvési helyzetekben is a cselekvők a cselekvési rendszer passzív végrehajtóivá válnak.

A formális racionalitás a társadalmi integráció szempontjából az atomizált egyének szerződés révén történő koordinációját eredményezi. Így összességében egyszerre vezet a munkafolyamat, a szubjektum és a társadalmi kapcsolatok fragmentálódásához. [...] A formális racionalitás weberi elméletének hozzákapcsolása az eldologiasítás problematikájához annak további dimenzióit teszi megragadhatóvá. Ahogy azt Weber bemutatja, a termelés és kereskedelem racionalizálódása nem képzelhető el egyrészt a jog, az adminisztratív rendszer és még inkább a hétköznapi cselekvések hasonló irányú átalakulása nélkül. Ebben az értelemben az eldologiasodás sem korlátozódik kizárólag a gazdaság és a munka világára: a jogra, a politikára és általában a társas cselekvésekre egyre inkább igaz lesz az, hogy részkérdésekre fókuszáló technikai megoldásokat kínálnak.⁴²

Tehát Lukács szerint az elidegenedés nem a bérmunkás partikuláris tapasztalata, hanem a kapitalizmus osztályhelyzettől független, általános tapasztalata.⁴³ Ez összességében az autonomista *Társadalmi Gyár* koncepcióval – nem véletlenül központi kategória a totalitás, mind Lukácsnál, mind az autonomistáknál –, de autonomista szempontból az irány megfordul: nem az elidegenedés, hanem a munkásosztály fogalmát tágítják ki, tehát a polgári társadalomban munkásosztálybeli mindenki, aki elidegenített praxisokban használja fel munkaerejét.

Ugyanakkor a világrendszer-elemzés arra az empirikus tapasztalatra épül, hogy az elemzési keret kitágításával láthatóvá válik, hogy a kapitalizmus a munkaformák és a termelési módok hierarchikus kombinációjára épül. E szempontból hangsúlyozni kell Lukács túlságosan weberiánus értelmezésének eltéréseit az empirikus történelmi tapasztalattól. Andre Gunder Frank⁴⁴ leírása az alulfejlettség fejlesztéséről (*Development of underdevelopment*) – tehát arról, hogy az alulfejlett, „premodern”, „rendies” társadalmi intézmények ugyanúgy a kapitalizmus fejlődésének eredményei, mint a „modern” intézmények – az irracionális racionális fejlesztését is jelenti, tehát intézmények esetében pont belső szabályozatlanságuk és kiszámíthatatlanságuk a legjövődelmesebb a tőke számára, azaz egy külső számítás szerint megéri fenntartani belső kiszámíthatatlanságukat. Az emberi viszonyok alávetése a tőkefelhalmozás logikájának nem vagy nem feltétlenül hozza magával az ember viszonyok formális racionalizálódását, tehát az emberi viszonyok a tőke formális racionalitásának mentén való megszervezése nem

41 Arato 1972, 34.

42 Arato 1972, 34–35.

43 Lukács 1971, 343.

44 Frank 1967, 1969.

(feltétlenül) hozza magával a weberi racionális cselekvések expanzióját. Például a tőke formális racionalitásának szempontjából logikus válságidőszakban a háztartásokra terhelni a termelékenység csökkenéséből járó profitcsökkenésből annyit, amennyit csak lehet. Ez a stratégia a munkaerő reprodukciójának dologi kezelésén, a munkások szubjektivitásának figyelmen kívül hagyásán és a munkaerő, a rövid- és hosszútávú megtérülés, valamint a bérek formális elgondolásán alapul, tehát dologi, és a munkást is csak annyiban veszi figyelembe, mint más élettelen tényezőket, tehát eldologiasít. Ugyanakkor a válságidőszakban jellemzően – részben ennek köszönhetően – megnő a háztartási erőszak volumene. Egy ideáltipikus elgondolás erről az, hogy a férfi bérmunkás az életkörülményeinek romlásából, a bizonytalanság megnövekedéséből és a hegemon identitásminták (munkaetika, hegemon maskulinitás) sérüléséből származó frusztrációt a polgári háztartás „takarásában” a háziasszonyon vezeti le.⁴⁵ A háziasszony elleni erőszak weberi értelemben *indulati cselekvés* – nem racionális. A tőke szempontjából akár racionális is lehet a törvénykezés olyan irányba való elmozdítása, amely szabadabb utat enged a háztartási erőszaknak, hogy a válságból fakadó társadalmi feszültséget a háztartás csatornázza el, és ne a tőke felé irányuljon, de a férfi bérmunkás szempontjából nem racionális, hanem indulati cselekvés, tehát a háztartásban élők formális racionalitásnak való alávetése nem jelenti a háztartás tagjai közötti cselekvések racionalizálódását. Ahogy arra sokan felhívták a figyelmet, a kapitalista felhalmozásnak inherens része az erőszak,⁴⁶ és az erőszak mindig bizonyos értelemben tárgyiasítást jelent, mert a Másik szenvedése olyan alapvető testi tapasztalat, amelyet csak a másik tárgyként való kezelésével lehet kezelni,⁴⁷ ugyanakkor nem feltétlenül jelent racionális tárgyiasítást. Az ültetvényes által a rabszolgákon alkalmazott erőszak a termelékenység növelése érdekében tárgyiasítás, és ideáltipikusan formálisan (instrumentálisan) racionális cselekvés, ugyanakkor a férfi bérmunkás erőszaktetele a háziasszonyon szintén tárgyiasítás, de nem racionális, hanem indulati cselekvés – noha mindkét cselekvésforma ideáltipikusan része a kapitalizmus cselekvési rendszerének.⁴⁸ Ugyanakkor az eldologiasodással együtt jár az emberi kapcsolatok elidegenedése, abban az értelemben, hogy az emberek a termelési pozíciójukon keresztül érintkeznek egymással – ez az interakciók weberi racionalitásfokától függetlenül érvényes. Az ültetvényes azért okozhat szenvedést a rabszolgának a nagyobb termelékenység érdekében, mert a rabszolgaság intézménye, tágabban a rabszolga termelési mód lehetőséget ad ilyen brutális interakcióra az ültetvényes és a rabszolga termelési pozíciója között. Ugyanígy a polgári háztartás zárt térbeli szerkezete és patriarchális struktúrája teszi lehetővé a háztartási erőszakot a férfi bérmunkás és a háziasszony (mint termelési pozíciók) között.

45 Dunaway 2018.

46 Lásd: Luxemburg 1979, Harvey 2009, Mintz – Hicks 1984, Federici 2004.

47 Lévinas 1988.

48 Mies 1986, Federici 2004.

Bibliográfia

- Arato, Andrew. 1972. „Lukacs' Theory of Reification.” *Telos* 11/1: 25–66. DOI: <https://doi.org/10.3817/0372011025>
- Carver, Terrell F. 2008. „Marx's conception of alienation in the Grundrisse.” In *Karl Marx's Grundrisse*, szerk. Marcello Musto, 76–94. London – New York: Routledge.
- Cleaver, Harry. 1992. „The Inversion of Class Perspective in Marxian Theory: from Valorization to Self-Valorization.” In *Essays on Open Marxism*, szerk. Werner Bonefeld – Richard Gunn – Kosmas Psychopedis, 106–44. London: Pluto Press.
- Dunaway, Wilma A. 2018. „A félproletár háztartás a modern vilárendszer *longue durée*-je folyamán.” Ford. Barna Emília – Csányi Gergely. *Fordulat* 24: 53–87.
- Fanon, Frantz. 1963. *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- Federici, Silvia. 2004. *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. New York: Autonomedia.
- Federici, Silvia. 2012. *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. Oakland: PM Press.
- Fortunati, Leopoldina. 1981. *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor, and Capital*. New York: Autonomedia.
- Frank, André G. 1967. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.
- Frank, André G. 1969. *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.
- Fromm, Erich. 2010. *Utak egyegészséges társadalom felé*. Ford. Szalay Virág. Budapest: Napvilág.
- Hardt, Michael – Antonio Negri. 2000. *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Harvey, David. 1998. „Az »új« imperializmus: felhalmozás kisemmizés által.” Ford. Szépe András. *Fordulat* 7: 79–106.
- Harvie, David. .2005. „All Labour Produces Value For Capital And We All Struggle Against Value.” *The Commoner* 1/10: 132–71.
- Horkheimer, Max – Theodor W. Adorno. 1990. *A felvilágosodás dialektikája*. Ford. Bayer József et al. Budapest: Gondolat – Atlantisz.
- Lévinas, Emmanuel. 1988. „Useless Suffering.” In *The Provocation of Lévinas. Rethinking the Other*, szerk. Robert Bernasconi – David Wood, 156–68. London – New York: Routledge.
- Lukács György. 1971. *Történelem és osztálytudat*, szerk. Vajda Mihály. Ford. Berényi Gábor et al. Budapest: Magvető.
- Luxemburg, Rosa. 1979. *A tőkefelhalmozás*. Ford. Dalos György. Budapest: Kossuth.
- Marcuse, Herbert. 1973. „On the Philosophical Foundation of the Concept of Labor in Economics.” *Telos* 16: 2–37. DOI: <https://doi.org/10.3817/0673016009>
- Marcuse, Herbert. 1966. *Eros and civilization*. Boston: Beacon Press.
- Marx, Karl. 1972. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Ford. Lissauer Zoltán. Budapest: Kossuth.

- Marx, Karl. 1976. *Értéktöbblet-elméletek. (A „Tőke” 4. könyve)*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl. 1977. *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth.
- Márkus György. 1971. *Marxizmus és antropológia. Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Márkus, György. 1982. „Alienation and Reification in Marx and Lukacs.” *Thesis Eleven* 5/1: 139–61. DOI: <https://doi.org/10.1177/072551368200500111>
- Mies, Maria. 1986. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. London: Zed Books.
- Mintz, Alex – Alexander Hicks. 1984. „Military Keynesianism in the United States, 1949–1976: Disaggregating military expenditures and their determination.” *American Journal of Sociology* 90/2: 411–17. DOI: <https://doi.org/10.1086/228086>
- Negri, Antonio. 1991. *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. London – New York: Autonomedia – Pluto Press.
- Musto, Marcello. 2014. „Az elidegenedés koncepciójának újragondolása.” Ford. Konok Péter. *Eszmélet* 103: 57–79.
- Øversveen, Emil. 2022. „Kapitalizmus és elidegenedés. A XXI. század elidegenedés-elmélete felé.” Ford. Szalai Miklós. *Eszmélet* 134: 106–130.
- Portes, Alejandro. 1981. „Unequal Exchange and the Urban Informal Sector.” In *Labor, Class, and the International System*, szerk. Alejandro Portes – John Walton, 67–106. Cambridge: Academic Press. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-562020-8.50008-0>
- Portes, Alejandro. 1983. „The Informal Sector: Definition, Controversy, and Relation to National Development.” *Review (Fernand Braudel Center)* 7/1: 151–74.
- Sacks, Jared. 2019. „Rethinking surplus-value: recentring struggle at the sphere of reproduction.” *Interface: A Journal For and About Social Movements* 11/1: 147–77.
- Schütz, Alfred. 1984. „A társadalmi valóság értelemfeltel felépítése (Részletek)”. In *Fenomenológia a társadalomtudományokban*, 159–77. Budapest: Gondolat.
- Van der Linden, Marcel. 2001. „Global Labor History and »the Modern World-System«: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center.” *International Review of Social History* 46/3: 423–59. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020859001000268>
- Wallerstein, Immanuel. 1983. *Historical Capitalism*. London: Verso Books.
- Weber, Max. 1986. *Gazdaság és társadalom. I. kötet*. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Zoubir, Zacharias. 2018. „»Alienation« and critique on Marx’s manuscript of 1857–58 (»Grundrisse«).” *European Journal of the History of Economic Thought* 25/5: 710–37. DOI: <https://doi.org/10.1080/09672567.2018.1523935>